

بررسی و معرفی مسجد تاریخی روستای سویناس مهاباد

اسماعیل سلیمی^۱

چکیده

منطقه کردستان ایران از مناطقی است که از لحاظ مطالعه و نوع تحلیل معماری، به خصوص در دوره اسلامی، به شدت ناشناخته مانده است. شناخت معماری این منطقه می‌تواند، درک عمیق‌تری از وضعیت معماری ایران در دوران اسلامی به دست بدهد. هدف نوشتار پیش‌رو، معرفی و بررسی ویژگی‌های معماری مسجد تاریخی روستای سویناس در شهرستان مهاباد و مقایسه آن با دیگر مساجد عصر قاجاریه در مناطق کردنشین، به عنوان مسجدی با سبک بومی است. تصاویر موجود عصر قاجاریه از علی‌خان والی حاکم مکریان به مرکزیت مهاباد از روستای سویناس نشان از احداث بنای مسجد به وسیله قادر آغا، مالک روستا و تعلق آن به اواخر عصر قاجاریه دارد. افزون بر آن، مدارک تاریخی مؤید آن است که به سبب توجه خوانین محلی با احداث عمارت اربابی و بنای مسجد، روستای سویناس اهمیت قابل توجهی یافت و رسماً به عنوان مرکز مذهبی و سیاسی بخش گورک مکرری در عصر قاجاریه بدل گردید. روش پژوهش حاضر به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای است و نتایج پژوهش پیش‌رو نشان می‌دهد که سبک مساجد قاجاریه در منطقه کردستان و از جمله مسجد سویناس سبکی است بومی - محلی و تفاوت و تمایز زیادی با الگوهای مساجد ایران از جمله نواحی مرکزی دارد.

کلید واژگان: مهاباد، سویناس، کردستان، مسجد، قاجاریه.

مقدمه

در میان اندام‌های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه‌ها همیشه جایگاه ویژه خود را دارند و از اندام‌های دیگر نمایان‌تر و چشمگیرتر هستند، از این رو، در مراکز آبادی‌ها جای گرفته‌اند (کیانی، ۱۳۹۰: ۴). مسجد از صدر اسلام، تاکنون از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی محسوب می‌شود که افزون بر کارکرد عبادی، فعالیت‌های آموزشی، نظامی و سیاسی نیز، در آن جریان دارد (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۴۲). در دوره قاجار در ساخت مساجد، سه تحول مهم رخ داد: تحول نخست؛ قرارگیری گنبد در گنبدخانه بر روی کاربندی که در نتیجه پلان گنبدخانه حذف و در شبستان‌های اطراف ادغام می‌شود و نمونه‌های آن را می‌توان در مساجد آذربایجان و مساجد سپهسالار و نصیرالملک دید. تحول دوم؛ وارد شدن عناصری مانند مهتابی از خانه به مسجد و ترکیب آن با دیواره‌های رو به صحن که می‌توان این تحولات را در مساجد سید اصفهان و سلطانی سمنان، مشاهده کرد (سجادزاده و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۲۶). تحول سوم؛ عنصر مناره در معماری این دوره، معمولاً به صورت کوتاه و باریک با دهلیزهای فوقانی کاشی‌کاری شده که معمولاً با سر مناره‌های کوچک گنبدی با رنگ‌های زرد، نارنجی، صورتی و سفید پوشانده شده‌اند که نمونه این مناره‌ها را می‌توان در مسجد امام تهران و امامزاده مشهد اردهال دید (کیانی، ۱۳۹۰: ۳۳۲). در بخشی از جغرافیای مناطق کُردنشین استان آذربایجان غربی کنونی تحت عنوان مُکریان^۱ در عصر قاجاریه مساجدی بنا شده‌اند که به لحاظ ساختار معماری از جمله پلانی مستطیل شکل با سقف مسطح و ایوان ستون‌دار در ضلع جنوبی آن و استفاده از مواد و مصالح بومی به تبعیت از اقلیم کوهستانی، الگوهایی با سبک بومی و محلی، مناطق کُردنشین را معرفی می‌کنند. بنای مسجد سونیناس به عنوان قدیمی‌ترین اثر روستای مزبور را اربابان روستا از جمله قادر آغا گورک در دوره قاجاریه احداث کرده‌اند و با توجه به اینکه در منطقه کوهستانی واقع شده است، سبکی متفاوت‌تر از دیگر مساجد ایران و از جمله نواحی مرکزی دارد.

پیشینه مطالعاتی

از نخستین افرادی که به شهر مهاباد و فضاهای معماری آن پرداخت کرپورتر بود (Ker Porter, 1821)

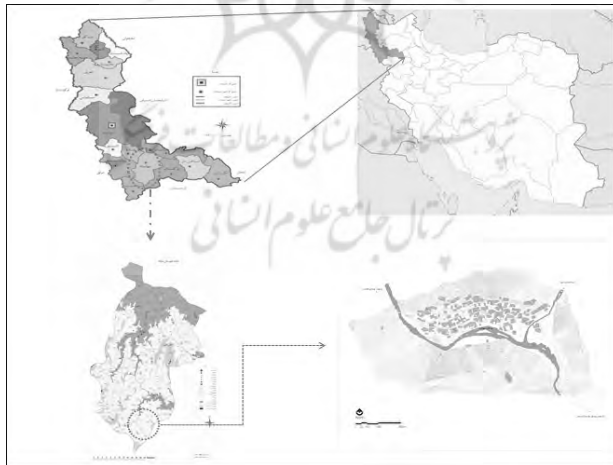
۱. در ارتباط با جغرافیای مُکریان باید گفت: «سرزمین مُکری یا مُکریان شامل قسمت اعظم جنوب استان آذربایجان غربی و بخش کوچکی از استان کردستان را در برمی‌گیرد و به طور کلی محدوده مُکریان بزرگ شامل: اشنویه، لاجان، نقده، پیرانشهر، صائین قلعه (شاهین دژ)، مهاباد، بوکان، میان‌دوآب، مراغه، سردشت، سقز، بانه و مناطق دیگری در این حدود به مرکزیت مهاباد (ساوجبلاغ سابق) بود» (روژیانی، ۱۳۸۱: ۳۱).

486. پس از وی، سیاحان و جهانگردان زیادی، از جمله هنری راولینسون (H.C. Rawlinson, 1840: 29)، ژاک دمورگان (دمورگان، ۱۳۳۹: ۴۴-۴۳)، مینورسکی (مینورسکی، ۲۰۰۷: ۹۹؛ مینورسکی، ۱۳۷۸: ۹-۳۰)، اوژن اوین (اوین، ۱۳۶۲: ۱۰۶-۱۲۲)، اوژن فلاندن (فلاندن، ۱۳۲۶: ۴۴۴-۴۴۵)، واگنر (Wagner, 1856: 222-225)، جرج. ن. کرزن (کرزن، ۱۳۴۷: ۷۰۴)، ایزابلا بیشوپ (Bishop, 1891: 206-209)، ایدیا فیفر (Pfeiffer, 1948: 28)، ویلیام ایگلتیون جونیر (ایگلتون جونیر، ۱۳۶۱: ۵۳-۶۰)، هرکدام با اقامت در مهاباد و مشاهده از این شهر، بناها، و شمار ساکنان آن شرح‌های جالبی ارائه داده‌اند و از آن به عنوان مهم‌ترین شهر جنوب دریایچه ارومیه و مرکز «کردستان مُکریان» یاد کرده‌اند. افزون بر سیاحان و جهانگردان خارجی، محققان و نویسندگان داخلی نیز به این امر مهم پرداخته‌اند. اعتمادالسلطنه و علی‌خان والی از نخستین این اشخاص هستند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۱۲-۲۰۱۳؛ والی، ۱۳۹۵: ۱۷۹). همچنین عبدالله ناهید (ناهید، ۱۳۶۲: ۹۸)، بهمن کریمی (کریمی، ۱۳۲۹: ۲۰۴-۲۰۳)، حبیب‌الله تابانی (تابانی، ۱۳۴۵: ۵۳-۵۰)، محمود پدram (پدram، ۱۳۷۳: ۱۰۷-۱۲۳)، کاظم مُلازاده و مریم محمدی (مُلازاده و محمدی، ۱۳۷۸: ۲۵؛ مُلازاده و محمدی، ۱۳۷۹: ۴۶)، محمدیوسف کیانی (کیانی، ۱۳۹۰: ۱۷-۱۴۵)، اسماعیل سلیمی (سلیمی، ۱۳۹۶: ۱۳۹-۱۹۸)، حسن کریمیان و اسماعیل سلیمی (کریمیان و سلیمی، ۱۳۹۸: ۱۴۳-۲۶۶) و حامید نورسی (نورسی، ۱۳۹۷: ۲۱-۱۳۰) از افرادی‌اند که به بافت و فضاهای شهر مهاباد و بناهای دوره اسلامی آن پرداخته‌اند. اما هیچ کدام به بنای مسجد سوناس اشاره نکرده‌اند. علی‌خان والی حکمران مُکریان و ساوجبلاغ^۱ (مهاباد فعلی) در عصر قاجاریه نخستین شخصی است که از روستای سوناس دو تصویر تهیه کرده که برای مطالعه بافت، عمارت اربابی و بنای مسجد سوناس بسیار اهمیت دارد (والی، ۱۳۹۵: ۱۷۹). در سندی در سال ۱۳۲۰ ه‍.ش، درباره تقسیم املاک پسران عثمان آقا گورگ آمده است: «سوناس به همراه روستاهای آغوتمان، گردشیلان، ماژگه، قوزلوی علیا و سفلی، یاغیان، قروچای علیا و سه دانگ نستان از املاک پیروت آغا و محمد آغا است» (مامندی، ۱۳۹۵: ۳۷-۳۹). سعید مامندی در ارتباط با روستا، مسجد و خوانین سوناس به صورت گذرا نوشته است: «مسجد جامع روستا متعلق به اواخر دوره قاجاریه است... سوناس در دوران ریاست حسن آغا، عثمان آقا و علی آغا مرکز گورک مهاباد، بوکان و سردشت بوده و در واقع کهن‌ترین روستای گورک‌نشین در منطقه است» (همان، ۴۳). بنای مسجد سوناس در تاریخ ۱۳۹۳/۱۲/۲۵ و با شماره ۳۱۱۹۵، در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی، ۱۳۹۳).

۱. مهاباد که در گذشته «ساوجبلاغ مُکری» و به زبان مردم بومی «سابلاغ» نامیده می‌شد، در سال ۱۳۱۶ ش. هم‌زمان با تعویض نام بسیاری از شهرهای ایران به «مهاباد» تغییر نام داد (نوحه‌خوان، ۱۳۹۱: ۱۱۸). رشید یاسمی، استاد دانشگاه تهران، در سال ۱۳۱۵ ش. پیشنهاد این اسم را داده است (صمدی، ۱۳۷۳: ۱۳۰).

موقعیت جغرافیایی سویناس

سویناس روستایی در استان آذربایجان غربی، در شهرستان مهاباد، بخش خلیفان، در دهستان کانی بازار به مرکزیت چیتکه، و در ۶۵ کیلومتری جنوب شهر مهاباد با مختصات جغرافیایی $36^{\circ} 21' 45.47''$ عرض شمالی و $45^{\circ} 47' 35.97''$ طول شرقی است که در ارتفاع ۱۵۹۰ متری از سطح دریا و در مسیر ارتباطی مهاباد به سردشت واقع شده است (نقشه شماره ۱). به بیان دیگر سویناس از شمال به روستاهای پاژبرد و گامیشان، از جنوب به ماژگه و گردشیلان، از شرق به گورگه و آغوتمان از شهرستان بوکان، و از غرب به کاولان علیا و سفلی و کانی رَش محدود است. روستای سویناس اقلیمی کوهستانی با تابستان‌های گرم و زمستان‌های سرد دارد. منطقه‌ای که سویناس در آن واقع شده به گورک^۱ مکرری معروف است، شامل مناطق کوهستانی قسمت‌هایی از بوکان به مرکزیت (گلوان سفلی)، مهاباد (سویناس)، سقز (میرده) و سردشت (نستان و پاراستان) (مامندی، ۱۳۹۵: ۲۲-۲۳)؛ و در واقع «ربط» مهم‌ترین مرکز شهرنشینی ایل گورک در مَکریان است. در ارتباط با وجه تسمیه سویناس باید گفت که آن را به معنی «سرزمین نورانی» دانسته‌اند (سویناسی، ۱۳۹۸). سویناس ۵۷ خانوار و ۲۹۶ نفر جمعیت دارد (خالدی، ۱۳۹۵: ۱) و مردم آن کُرد زبان و سنی مذهب (شافعی) هستند و معیشتی مبتنی بر کشاورزی، دامپروری، باغداری و زنبورداری دارند.

نقشه شماره ۱: موقعیت جغرافیایی-سیاسی روستای سویناس در ایران، استان آذربایجان غربی و شهرستان مهاباد (نگارنده).

۱. گورک نام ایلی است که خود را از اعقاب و سمان (عثمان) آقا و خضر آقا می‌دانند و از خاک عراق به ایران آمده‌اند و در حال حاضر در بخشی از جغرافیای سیاسی شهرستان‌های مهاباد، بوکان، سردشت و سقز سکونت دارند (صمدی، ۱۳۷۳: ۲۰۱-۲۰۲).

شواهد باستان‌شناسی

منطقه‌ای که روستای سویناس در آن واقع شده، تاکنون بررسی باستان‌شناسی نشده است. اما شواهد تاریخی نشان از اهمیت ویژه سویناس در مطالعات باستان‌شناسی عصر قاجار دارد. روستای سویناس از مهم‌ترین و بارزترین روستاهای منطقه گورک مکرری در شهرستان مهاباد است. سویناس به دلیل داشتن انواع گیاهان دارویی، طبیعت بکر و زیبا، چشمه‌های آب معدنی فراوان و معماری سنگی متمایز در میان مردم مهاباد و نواحی اطراف کاملاً شناخته شده است. این روستا به دلیل دوری نسبت به شهر مهاباد و کوهستانی بودن منطقه، همانند روستای آغوتمان^۱ در شهرستان بوکان (سلیمی، ۱۳۹۸: ۱۰۶-۱۲۶) بیشتر عناصر فرهنگی کردستان و به ویژه معماری خاص منطقه را از گذشته‌های دور در خود حفظ کرده است، به طوری که به دلیل واقع شدن سویناس در منطقه سرد و کوهستانی استفاده از سنگ به عنوان مهم‌ترین مصالح در ساخت فضاهای مسکونی و غیرمسکونی بسیار متداول و احداث روستا به صورت پلکانی و به سمت جنوبی و در ارتباط با اقلیم منطقه است. افزون بر بنای مسجد در این روستا، آسیاب و بنای عمارت اربابی نیز وجود داشته که در جریان نزاع و کشمکش‌های بین دو ایل گورک و منگور تخریب گشته است (دمورگان، ۱۳۳۹: ۲۵).

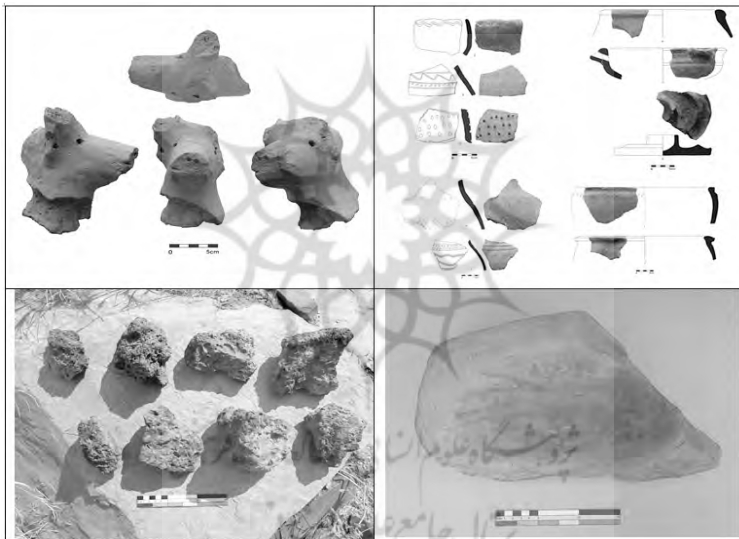
در فاصله ۲/۵ کیلومتری شرق روستای سویناس محوطه‌ای به نام «شاره‌کون»^۲ با مختصات جغرافیایی ۸۳° ۵۱' ۲۱" عرض شمالی و ۲۸° ۱۲' ۴۴" طول شرقی، در ارتفاع ۱۶۸۲ متری از سطح دریا در دره‌ای به نام «ماین و خوار» واقع شده است (تصویر شماره ۱).

تصویر شماره ۱: نمای کلی محوطه شاره‌کون از سمت شمال (نگارنده).

۱. در بخش گورک مکرری شهرستان بوکان.
 ۲. Shāra kon در زبان گُردی شار به معنی «شهر» و کون «کهنه، قدیمی» معنی می‌دهد.

اهالی روستا، محوطه شاره‌کون را شخم‌زده و به زمین‌های کشاورزی و باغ تبدیل کرده‌اند. براساس گفته کشاورزان در جریان شخم‌زدن این محوطه سرباره، تنپوشه‌های سفالی و قطعات سفالی زیادی دیده شده است. در جریان بررسی محوطه مزبور مشخص گردید که شاره‌کون بیش از ۵ هکتار مساحت دارد و با توجه به پراکندگی سرباره‌های آهن به احتمال زیاد یکی از مراکز صنعتی در جنوب مهاباد بوده است. افزون بر آن، در جریان بررسی سفال‌های شاخصی احتمالاً متعلق به ادوار تاریخی-اسلامی، یک نمونه سنگ‌ساب، هاون و پیکره‌ای حیوانی به دست آمد (تصویر شماره ۲). نگارنده در جریان بررسی روستاهای کوران و گامیشان در نزدیکی روستای سویناس نیز موفق به شناسایی خمیره‌ای سفالی متعلق به دوره اشکانیان در قبرستان کنونی روستا و قه‌لای (قلعه) گامیشان مربوط به دوره مس سنگی متأخر شد.

تصویر شماره ۲: یافته‌های فرهنگی به دست آمده از محوطه شاره‌کون سویناس (نگارنده).

جغرافیای تاریخی منطقه سویناس

با وجود این که جهان‌گردان، سیاحان، پژوهش‌گران و نویسندگان بسیاری در ارتباط با منطقه مهاباد مطالبی نوشته‌اند، اما تعداد معدودی از آن‌ها به منطقه سویناس اشاره کرده‌اند. دموورگان از ارتفاعات کورتک در بین مهاباد-سردشت دیدن کرده و در ارتباط با آن نوشته است: «همه ساله از پانزده دسامبر ارتباطات در کورتک مطلقاً قطع است. در این موقع بخش‌های بانه و سردشت دیگر ارتباطی با دیگر نقاط دنیا ندارد و این وضع نابهنجار در تمام مدت زمستان تا ماه مارس ادامه دارد» (دمورگان، ۱۳۳۹: ۱۶).

مینورسکی نیز نوشته است: «بهرام تحت تأثیر صف آراییی دشمنان خود (بیزانسی‌ها و خسرو) سرزمین تپه‌دار ساوجبلاغ را در پیش گرفت و اردوگاه خود را به نقطه صعب‌العبور توده مرکزی کورتک (بین مهاباد و سردشت) انتقال داد» (مینورسکی، ۱۳۷۸: ۱۱). اوژن فلاندن به دلیل وجود قبایل غارت‌گر ارتباط تجاری تبریز با بغداد را با عبور از مسیر ارتباطی ساوجبلاغ به سردشت و بانه و از آنجا به موصل دشوار وصف کرده است، در نتیجه بازرگانان مجبور به تغییر مسیر تبریز- کرمانشاه و از آنجا به بغداد و بالعکس بوده‌اند (فلاندن، ۱۳۲۶: ۴۴۴). هنری راولینسون نیز از جمع‌آوری بلوط، مازو و گزه از جنگل‌های منطقه مورد مطالعه و فروش آن در بازار مهاباد صحبت کرده است (Rawlinson, 1840: 29). همچنین تعدادی از پژوهشگران به شبکه ارتباطی جاده فرعی ابریشم که از منطقه سویناس عبور می‌کرد و به سردشت، بانه و شمال عراق منتهی می‌شد، یاد کرده‌اند (مجیدزاده، ۱۳۶۶: ۳؛ ریاضی، ۱۳۷۴: ۴۹).

مسجد سویناس

مسجد سویناس در داخل بافت کنونی روستایی به همین نام و در ضلع شرقی آن و در کنار یکی از سرچشمه‌های رودخانه سیمینه‌رود که از کوهستان‌های «توره» جریان پیدا می‌کند با مختصات جغرافیایی $36^{\circ} 21' 45.36''$ عرض شمالی و $45^{\circ} 42' 35.40''$ طول شرقی در ارتفاع ۱۵۸۳ متری از سطح دریا واقع شده است.

بنای مسجد سویناس به طول و عرض $16/30 \times 19/60$ متر، با ارتفاع $7/04$ متر و در مجموع با $319/48$ مترمربع در جهت شمالی- جنوبی بنا شده است. پلان مسجد به شکل مستطیل و دارای فضای ایوان ستون‌دار با راه پله منتهی به آن، شبستان، کفش‌کن، آبدارخانه، انبار سوخت و... است (جدول شماره ۱، ردیف ۱). بنای مسجد سویناس همانند اکثر نمونه‌های مناطق کوهستانی فاقد صحن یا حیاط مرکزی است و از فضای بیرونی با یازده پله می‌توان به ایوان ستون‌دار آن راه یافت. بنای مسجد همانند مسجد ترجان سقز و دوکچی^۲ بوکان بر روی دیوار سنگ‌چینی به ارتفاع $2/70$ متر احداث شده است. در زیر دیوار سنگ‌چین مزبور فضایی وجود دارد که محل نگه‌داری سوخت و وسایل گرمایشی مسجد است و با در کوچکی می‌توان به داخل آن راه یافت. ایوان ستون‌دار به طول و عرض $3/54 \times 17$ متر و ارتفاع $3/85$ متر از کف تا سقف آن در حال حاضر سه ستون چوبی بدون سرستون و پایه ستون برخلاف نمونه‌های فضای شبستان با میانگین ارتفاع $3/63$ متر و قطر 67 سانتی‌متر دارد. افزون بر

۱. در حال حاضر نیز بخشی از مناطق اطراف سویناس از جمله روستای کوران با جنگل‌های بلوط پوشیده شده است.

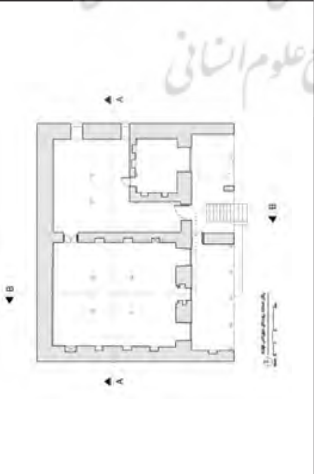

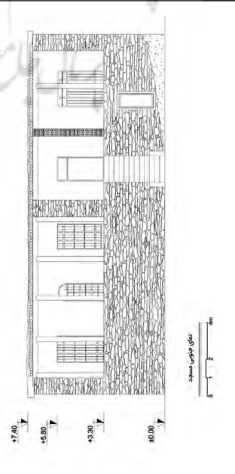

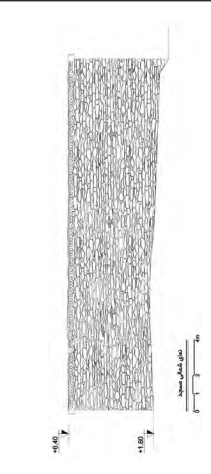
۲. متأسفانه اکنون از ساختار اولیه مسجد دوکچی بوکان اثری باقی نمانده است.

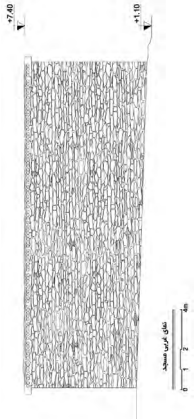

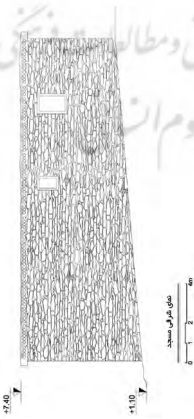

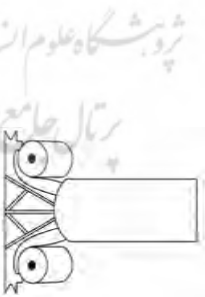
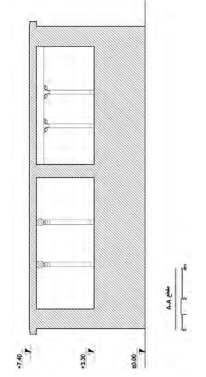
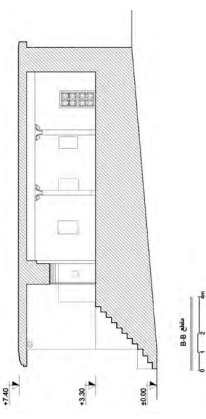
ستون‌های چوبی دیواری سنگی به عرض نزدیک به ۱ متر و ارتفاع $۳/۸۰$ متر ایوان ستون‌دار را دو قسمت کرده که به احتمال زیاد هدف از ایجاد این دیوار نگه‌داشتن وزن سقف ایوان و تیرک‌های چوبی آن بوده است. همچنین فضای ایوان در ضلع غربی طاقچه‌ای به ابعاد ۱۲۴×۹۰ با عمق ۲۰ سانتی‌متر و سکوهایی با میانگین ابعاد $۲/۲۹$ متر طول، ۳۳ سانتی‌متر عرض و ۲۵ سانتی‌متر ارتفاع برای نشستن اهالی روستا دارد. سقف ایوان ستون‌دار و مسجد به صورت مسطح و با ملاط کاهگل و ستون‌های چوبی چنار به فواصل منظم از همدیگر و همچنین با شاخ و برگ درختان پوشانده شده است (جدول شماره ۱، ردیف ۲). از فضای ایوان با دری با ارتفاع $۱/۹۸$ متر و عرض ۸۴ سانتی‌متر می‌توان داخل فضای کفش‌کن شد. فضای مزبور که به علت احداث فضای آبدارخانه شکل L به خود گرفته است، ابعادی به طول و عرض $۷/۷۰ \times ۱۰/۵۰$ متر دارد. این قسمت سه ستون چوبی به میانگین $۳/۰۶$ متر ارتفاع و قطر ۶۴ سانتی‌متر با سرستون‌های شبه ایونی و دو پنجره به سمت فضای بیرون دارد. با دری دیگر به ارتفاع $۲/۱۷$ و عرض $۱/۱۰$ متر از کفش‌کن می‌توان به فضای شبستان مسجد راه یافت. فضای شبستان چهار ستون چوبی به ارتفاع $۲/۹۳$ متر و قطر ۸۷ سانتی‌متر به فاصله $۲/۷۱$ و $۲/۵۸$ متر از همدیگر با پایه ستون‌هایی به میانگین ارتفاع ۱۵ سانتی‌متر و قطر ۹۸ سانتی‌متر و سرستون‌های شبه‌ایونی منحصر به فردی دارد و دیوارهای آن را با کاهگل پوشانده‌اند. فضای مزبور در داخل به طول $۱۰/۰۸$ متر و عرض $۸/۵۰$ متر است. این فضا در ضلع غربی، کم‌دی به ارتفاع $۱/۹۶$ متر و عرض ۹۰ سانتی‌متر دارد. همچنین این ضلع دارای سه طاقچه با میانگین ابعاد ۷۳×۱۰۵ و عمق ۳۵ سانتی‌متر است. در ضلع غربی شبستان نیز کم‌دی به ارتفاع ۲ متر و عرض ۹۰ سانتی‌متر و دو طاقچه به میانگین ابعاد ۷۵×۱۰۵ و عمق ۳۵ سانتی‌متر وجود دارد. محراب در سمت جنوب به ارتفاع $۲/۵۸$ و عرض $۱/۱۰$ متر همراه با دو پنجره دیگر به ابعاد ۲۴۰×۱۴۸ و ۲۴۳×۱۵۱ برای نور و روشنایی به داخل فضای شبستان قرار گرفته است (جدول شماره ۲، ردیف ۳-۴). در بنای مسجد سوناس، استفاده از مصالح سنگ در تمام فضاهای بنا، قابل توجه و منحصر به فرد است. بدین صورت که دیوارها را با ضخامت بیش از یک متر (از سنگ‌های نواحی رودخانه سوناس)، همراه با ملاط کاهگل به شکل منظمی ردیف به ردیف ساخته‌اند. سپس سقف‌ها را با تیرک‌های چوب چنار، شاخ و برگ درختان می‌پوشانند، اینگونه آب‌چکان‌های سنگی از دیوار بیرون می‌زند تا از ریزش مستقیم نزولات جوی به دیوارهای مسجد جلوگیری شود (جدول شماره ۱، ردیف ۲ تا ۵). در بیرون از مسجد و در سمت جنوب آن حوض آبی همانند نمونه مسجد ترحان برای وضو وجود دارد که آب آن در حال حاضر از آب لوله‌کشی روستا و در گذشته به دلیل نزدیکی به رودخانه و دائمی بودن آن از آب

رودخانه تأمین می‌شد. با توجه به کتیبه سنگی، در سال ۱۳۵۱ خورشیدی که در نمای بیرونی مسجد قابل مشاهده است. بنای مسجد را از روی همان پلان و نقشه قبلی و با مصالح سنگ احداث کرده‌اند و در، کمد و پنجره‌های چوبی آن را نجاری ارمنی ساخته است (سوناسی، ۱۳۹۸).

جدول شماره ۱: مشخصات و عناصر معماری مسجد روستای سوناس مهاباد
(سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی، ۱۳۹۳).

ردیف	عنوان	تصویر	طرح
۱	پلان بنا		
۲	نمای جنوبی (ایوان ستون‌دار)		
۳	نمای شمالی		

ردیف	عنوان	تصویر	طرح
۴	نمای غربی		
۵	نمای شرقی		
۶	سرستون شبه ایونی		
۷	مقطع A.B		

تحلیل

قدیمی‌ترین بنای باقی‌مانده در روستای سویناس مسجد آن است که در اواخر دوره قاجار ساخته شده و در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسید و اکنون در تملک اداره کل اوقاف و امور خیریه استان آذربایجان غربی است. علی‌خان والی دو تصویر از روستای سویناس تهیه کرده است که برای مطالعه بافت روستا و بنای مسجد اهمیت دارند (والی، ۱۳۹۵: ۱۷۹). در تصاویر علی‌خان والی دو بازه زمانی مختلف عکس‌ها قابل توجه و تأمل است، بدین صورت که در تصویر اول بنای عمارت اربابی در میان بافت روستا مشاهده می‌شود در حالی که خبری از بنای مسجد نیست و در پایین از مالک روستا به عنوان «محمد آقا پسر عثمان آقا گورک» نام برده، اما در عکس دوم بنای مسجد قابل مشاهده و از مالک روستا به نام «قادر آقای گورک» یاد کرده است (تصویر شماره ۲). علی‌خان والی (۱۲۶۰-۱۳۲۰ ه.ق) از رجال عصر ناصری و مظفرالدین شاه بود (شمیم، ۱۳۸۷: ۲۶۶)، علی‌خان تا سال ۱۳۱۳ ه.ق حاکم اردبیل بوده و از این سال به ترتیب به حکومت‌های مهاباد، سنندج، کرمانشاه و همدان گماشته شده است (نظری، ۱۳۸۸: ۲۵). پس در نتیجه می‌توان با قاطعیت گفت که بنای مسجد در اواخر دوره قاجاریه و در بازه زمانی ۱۳۱۳ تا ۱۳۲۰ ه.ق در عصر مظفرالدین شاه و در زمان قادر آغا مالک روستای سویناس ساخته شده است.

تصویر شماره ۳: نمایی از موقعیت مسجد و بافت روستای سویناس در عصر قاجاریه (والی، ۱۳۹۵: ۱۷۹). از بارزترین ویژگی‌های مسجد سویناس به جزء سرستون‌ها، سادگی و نبود هرگونه تزیینات در عناصر معماری آن است، اما سبک معماری مسجد سویناس، سبک مساجد بومی دیگر نواحی کُردنشین از جمله؛ آذربایجان غربی، کردستان و کرمانشاه را ارائه می‌دهد. پلان مربع یا مستطیل شکل، سقف مسطح، ایوان ستون‌دار در ضلع جنوبی، نبود صحن یا حیاط مرکزی، استفاده از سنگ به عنوان

بارزترین مصالح و مهم‌تر آنکه سرستون‌های شبه‌ایونی^۱ از عناصری هستند که در معماری مساجد و عمارات اربابی عصر قاجاریه در کردستان مشاهده می‌شود. این نمونه سبک در بناهای خانقاه شیخ حسام‌الدین و شمزینان، مسجد سیدنظام و منزل میرزا رحمت شافعی، مسجد کانی‌سیو مه‌باد و در مساجد دومنار، شیخ مظهر و ترجان سقز، نیز قابل مشاهده است (جدول شماره ۲، ردیف ۱-۴).

در شکل‌گیری معماری دوره قاجاریه دو عامل مهم داخلی و خارجی نقش اساسی داشته‌اند. رفت و آمد هیئت‌های دولت به اروپا و سفر ناصرالدین شاه به فرنگ، ورود اتومبیل در دستگاه حمل و نقل شهری، اعزام دانشجویان به اروپا و ورود معلمان اروپایی به دارالفنون از عوامل خارجی بود که در شکل‌گیری معماری دوره قاجار نقش اساسی داشت (کیانی، ۱۳۷۴: ۱۰۷). بدین صورت که در طراحی و تزیینات نقاشی، شیشه‌های الوان در داخل طاق‌ها یا درهای چوبی معروف به ارسی‌های مثبت‌کاری، ستون‌سازی چهارلنگه یا سه‌لنگه (سه‌دری و چهاردری) به صورت ساده یا متحرک، قوس‌های تمام‌دور رومی، پنجره‌های تزیینی، حوض‌خانه‌ها، سرستون‌های ایونی^۲ و آتشدان‌های ساسانی از بارزترین تلفیق عناصر معماری و تزیینی به سبک ایرانی و اروپایی است. مسجد سویناس همانند دیگر مساجد سیدنظام، ترجان، دوکچی، خانقاه‌های شیخ حسام‌الدین و شمزینان در مه‌باد با سرستون‌های نوع ایونی، پلان مستطیل شکل با ایوان ستون‌دار در ضلع جنوبی آن در واقع نوعی سبک بومی مساجد عصر قاجاریه به لحاظ فرم پلان و تزیینات در منطقه مکریان ارائه می‌دهد.

توجه خاصی به ساخت بنای این مسجد در منطقه‌ای کوهستانی شده است. بدین صورت که بنای مسجد سویناس صحن یا حیاط مرکزی ندارد، زیرا وجود آن در منطقه کوهستانی به دلیل ریزش نزولات جوی مشکلات و گاه مزاحمت زیادی برای نمازگزاران به وجود می‌آورد. مسجد سویناس با ایوان ستون‌دار به سمت جنوب و در جهت آفتاب قرار گرفته است. ایوان ستون‌دار از ورود مستقیم ریزش‌های جوی در فصل بارندگی به داخل مسجد ممانعت می‌کند. همچنین فضای مزبور در ایامی با آب و هوای مطلوب، مکان مناسبی برای تدریس و اقامه نماز است. واقع شدن به سمت جنوب همانند بافت روستا به شکل پلکانی موجب می‌شود تا بنای مسجد از حداقل نور آفتاب در فصل زمستان بهره گیرد، به طوری که در ورودی از ایوان به داخل شبستان و بازشوها نیز در این سمت قرار گرفته‌اند. محل احداث مسجد سویناس تا حدی شیب دارد به گونه‌ای که ضلع شمالی مسجد در زیرزمین فرو رفته که

۱. در اصلاح محلی به نوع سرستون‌های شبه‌ایونی فضای شبستان و کفش کن مسجد سویناس «کوتره» می‌گویند (سلیمی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۲).

۲. در مسجد سویناس، متعلق به اواخر عصر قاجاریه، تنها این نوع عنصر معماری موجود است.

سطح تماس بدنه‌ها با محیط باز و در نتیجه تبادل حرارت کاهش می‌یابد. شبستان در مسجد سویناس دیوارهای ضخیم و حداقل سطح باز شو را دارند. فضاهای تودرتو و دسترسی از یک فضا به فضای دیگر (شبستان به کفش‌کن)، بدون نیاز به عبور از فضای باز میسر و سطح تماس با خارج محدود است. مصالح سنگ از بارزترین عناصر در معماری بنای مسجد سویناس است. در اکثر نقاط کردستان به دلیل شرایط سخت آب و هوایی سنگ بهترین مصالح در برابر شرایط آب و هوای کوهستانی است. همان‌طور که گفته شد، سنگ این بنا از رودخانه‌ی اطراف روستا است، همچنین از خاکی در مکانی با عنوان «گله‌جان» که درصد زیادی رُس دارد برای اندود کردن دیوار داخلی فضای شبستان، کاهگل کردن سقف بنا و... استفاده شده است. افزون بر سنگ، گل، چوب چنار، شاخ و برگ درختان، آجر (به صورت محدود فقط در مرمت‌های گذشته ایوان) از دیگر مصالحی است که در بنای مسجد به کار رفته، در نتیجه به علت کوهستانی و صعب‌العبور بودن راه‌های منطقه، استفاده از مواد و مصالح غیربومی مشکل بوده و هزینه‌های زیادی داشته است.

جدول شماره ۲: مطالعه تطبیقی مسجد سویناس با دیگر فضا‌های مذهبی عصر قاجاریه در کردستان (نگارنده).

منبع	بنای مورد مقایسه	مسجد سویناس	عناصر معماری و بنای مورد مقایسه	ردیف
سلیمی، ۱۳۹۶: ۱۵۲			ایوان ستون‌دار خانقاه شمزینان مهاباد	۱
سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۷: ۹۰			پلان مسجد ترجان سقز	۲

منبع	بنای مورد مقایسه	مسجد سویناس	عناصر معماری و بنای مورد مقایسه	ردیف
همان، ۹۱			سرستون شبه ایونی شبستان مسجد ترجان	۳
سلیمی و دیگران، ۱۳۹۸: ۹			فضای شبستان خانقاه شیخ حسام‌الدین	۴

نتیجه‌گیری

اطلاعات موجود در ارتباط با شهرستان مهاباد به خصوص در مناطق کوهستانی به دلیل نبود بررسی‌های منسجم و روشمند باستان‌شناسی در این نواحی بسیار اندک و ناقص است. در حالی که این منطقه بر روی یکی از جاده‌های تبریز به بغداد واقع شده است و سیاحان و جهانگردان به نقش مبادلات تجاری و بازرگانی این منطقه اشاره کرده‌اند. همچنین آثار دیگری مانند کاروان‌سرای کوخ کورتک و پل سلطان متعلق به عصر صفویه که در آن شناسایی شده‌اند نشان از جایگاه آن در مطالعات باستان‌شناسی دوره اسلامی دارد. سویناس یکی از مهم‌ترین روستاهای شهرستان مهاباد است که در تقسیمات سیاسی یک سده پیش به عنوان مرکز منطقه گورک مکرری مهاباد، سردشت و بوکان محسوب می‌شد. خوانین روستا با احداث عمارت اربابی فاخر و بعدها ساخت مسجد آنچنان که در تصاویر علی‌خان والی مشاهده می‌شود، اهمیت سیاسی و مذهبی سویناس را دو چندان کرده‌اند. در حال حاضر، متأسفانه به دلیل منازعات بین دو ایل منگور و گورک از بنای نخستین عمارت آثار چندانی باقی نمانده و بنای مسجد نیز در چند دهه گذشته مرمت و بازسازی شده است. در دوره قاجاریه در اکثر روستاهای کردستان مساجدی وجود داشتند که از آنها به عنوان مدارس نیز استفاده می‌کردند و بقای آنها به حمایت مالی خوانین محلی بستگی داشت. تعدادی از این

خوانین به دلیل علاقه شخصی به امور مذهبی اقدام به بنا نهادن مساجدی با کارکرد تعلیم و تربیت می‌کردند و برای اداره آنها از روحانیون سرشناس و متنفذ محلی بهره می‌گرفتند. به طور کلی بنای مسجد سویناس کانون مذهبی و دینی اربابان گورک و مردم سویناس بوده است. این مسجد همانند مسجد ترجان سقز و با کمک مالی اربابان روستا به صورت مدرسه‌ای بوده که در آن طلاب و فقها به تحصیل علوم مذهبی می‌پرداختند. اصلاحات اراضی عصر پهلوی با هدف قرار دادن منابع مالی اربابان و خوانین محلی و ایجاد مدارس و دانشگاه‌هایی به سبک جدید، به تدریج از اهمیت و اعتبار مراکز آموزشی مانند سویناس کاست. با توجه به اینکه سویناس در منطقه‌ای با آب و هوایی کوهستانی واقع شده، الگوی ساخت بنای مسجد به تبعیت از اقلیم منطقه بنا گردیده است. در مجموع می‌توان گفت که ساختار معماری مسجد مزبور برگرفته از الگوهای بومی و منطقه‌ای کردستان و از جمله نواحی مَکریان است.

کتابنامه

- اعتماد السلطنه، محمد حسن بن علی و مترجمان وزارت انطباعات. (۱۳۶۸). *مرآة البلدان*. تصحیحات حواشی و فهارس از عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث. ج ۴. تهران: دانشگاه تهران.
- اوین، اوژن. (۱۳۶۲). *ایران امروز (۱۹۰۷-۱۹۰۶)*: سفرنامه و خاطرات اوژن اوین سفیر فرانسه در ایران در آستان جنبش مشروطیت. ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: زوآر.
- ایگلتن جونیر، ویلیام. (۱۳۶۱). *جمهوری ۱۹۴۶ کردستان*. ترجمه سیدمحمد صمدی. مهاباد: سیدیان.
- پدرام، محمود. (۱۳۷۳). *تمدن مهاباد (مجموعه آثار باستانی از قلعه دمدم تا تخت سلیمان...)*. تهران: هور. تابانی، حبیب‌الله. (۱۳۴۵). *بررسی اوضاع طبیعی، اقتصادی و انسانی کردستان در نمونه کردستان مَکری*. تهران: وثوق.
- خالدی، شورش. (۱۳۹۵). *نقشه گردشگری شهرستان مهاباد*. مجری طرح: شرکت مهندسین مشاور سنور هیوای میدیا.
- دمورگان، ژاک. (۱۳۳۹). *جغرافیای غرب ایران*. ترجمه کاظم ودیعی. تبریز: شفق تبریز.
- روژیانی، محمد جمیل بندی. (۱۳۸۱). *فرمانروایی مَکریان در کردستان از دروان باستان تا عصر قاجار*. مترجم شهباز محسنی. تهران: آنا.
- ریاضی، محمدرضا. (۱۳۷۴). «جاده ابریشم: شکل‌گیری و پیشینه». *باستان‌شناسی و تاریخ*، سال ۹. ش ۲. صص ۴۸-۵۵.
- سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی. (۱۳۹۳). *گزارش ثبتی پرونده مسجد سویناس*. ارومیه: بایگانی اداره میراث فرهنگی آذربایجان غربی.

- سجاذزاده، حسن؛ دریایی، رحمت؛ ابراهیمی، محمدحسین؛ مصری، سارا. (۱۳۹۵). «تعامل الگوی فضایی مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار با معماری وارداتی غرب (نمونه موردی مسجد - مدرسه سپهسالار تهران)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. دوره ۷. ش ۱۴. صص ۲۲۱-۲۴۰.
- سلیمی، اسماعیل. (۱۳۹۶). روند شکل‌یابی و توسعه شهر مهاباد با اتکاء بر داده‌های باستان‌شناسانه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
- سلیمی، اسماعیل. (۱۳۹۸). «نگاهی به روند و استمرار عناصر معماری عصر آهن III در روستای آغوتمان». فصلنامه کشکول (فصلنامه تخصصی اسناد و نسخه‌های خطی مناطق کردنشین). سال ۴. ش ۱. صص ۱۰۶-۱۲۶.
- سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیله. (۱۳۹۷). «بررسی و معرفی مسجد روستای ترجان سقز». فصلنامه باستان‌شناسی ایران. سال ۸. ش ۱. صص ۷۸-۹۶.
- سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیله؛ محمودنژاد، منصور. (۱۳۹۸). «بررسی باستان‌شناختی خانقاه شیخ حسام‌الدین مهاباد». چهارمین همایش ملی باستان‌شناسی ایران. بیرجند. صص ۲۰-۱.
- سویناسی، سلیم. (۱۳۹۸). مهاباد: مصاحبه. [نوار موجود].
- شمیم، علی‌اصغر. (۱۳۸۷). ایران در دوره سلطنت قاجار (قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم). تهران: بهزاد.
- صمدی، سیدمحمد. (۱۳۷۳). نگاهی به تاریخ مهاباد. مهاباد: رهرو.
- فلاندن، اوژن. (۱۳۲۶). سفرنامه اوژن فلاندن به ایران. ترجمه حسین نور صادقی. چ ۳. تهران: اشراقی.
- کرزن، جرج. ن. (۱۳۴۷). ایران و قضیه ایران. ترجمه وحید مازندرانی. ج ۱. تهران: علمی و فرهنگی.
- کریمی، بهمن. (۱۳۲۹). راه‌های باستانی و پایتخت‌های قدیمی غرب ایران. تهران: بینا.
- کریمیان، حسن؛ سلیمی، اسماعیل. (۱۳۹۸). مهاباد؛ شکل‌یابی، توسعه فضاهای شهری و بناهای تاریخی. تهران: جهاد دانشگاهی.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۴). پایتخت‌های ایران. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۹۰). معماری ایران دوره اسلامی. چ ۹. تهران: سمت.
- مامندی، سعید. (۱۳۹۵). ایل گورک (تاریخ و گستره ایل گورک در ایران). مهاباد: هیوا.
- مجیدزاده، یوسف. (۱۳۶۶). «سنگ لاجورد و جاده بزرگ خراسان». باستان‌شناسی و تاریخ. سال ۱. ش ۲. صص ۲-۱۲.
- مُلازاده، کاظم؛ محمدی، مریم. (۱۳۷۸). دایرة المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی). چ ۲. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی حوزه هنری.
- مُلازاده، کاظم؛ محمدی، مریم. (۱۳۷۹). بناهای عام المنفعه (آب‌انبار، بازار، پل، سد و حمام). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.

- مینورسکی، ولادیمیر فئودوروویچ. (۱۳۷۸). نام‌های جغرافیایی و ریشه‌های تاریخی آنها در آذربایجان (ماد). ترجمه رقیه بهزادی. تهران: پژوهنده.
- مینورسکی، ولادیمیر فئودوروویچ. (۲۰۰۷). بنچینه‌کانی کورد و چهند و تاریکی کوردناسی، وه‌رگیر نه‌جات عه‌بدوللا، بخش ۱. سلیمانیه: مه‌کته‌بی بیر و هوشیاری.
- ناهید، عبدالله. (۱۳۶۲). *خاطرات من*. به کوشش احمد قاضی. تهران: نفیسی‌فر.
- نظری، فرهاد. (۱۳۸۸). «کتاب عکس علی‌خان والی». گلستان هنر. ش ۱۵. صص ۲۱-۳۵.
- نوحه‌خوان، حامد. (۱۳۹۱). «معیارهای تقسیمات کشوری در دورهٔ پهلوی»، خردنامه، سال ۴. ش ۹. پاییز. صص ۱۱۳-۱۳۷.
- نورسی، حامید. (۱۳۹۷). *بناهای تاریخی شهرستان مهاباد در ادوار صفویه و قاجار*. ویراستار علی صدرائی. تبریز: پروژه ترجمه حسنلو.
- هیلن براند، رابرت. (۱۳۸۰). *معماری اسلامی (شکل، کارکرد، معنی)*. ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی. تهران: روزنه.
- والی، علیخان (۱۳۹۵)، *آلبوم تصاویر تاریخی علی‌خان والی*، به کوشش: یوسف بیگ باباپورو مسعود غلامیه، تهران: منشور سمیر.
- Bishop, I. (1891). "Journays in Persia and Kurdistan". Vol II. London: John Murray.
- Kerporter, S. R., 1821, "Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia". Vol. 1. London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown.
- Pfeiffer, I. (1948). "A Woman's Journey Round the World (from Vienna to Brazil, Chili, Tahiti, China, Hindostan, Persia, and Asia Minor)" London: Strand.
- Rawlinson. H. C. (1840). "Notes on Journey from Tabriz, through Persian Kurdistan, to the Ruins of Takhti- Soleiman, and fram Thence by Zenjan and Tarom, to October and November, 1838; With a Memoir on the Site of the Atropatenian Ecbatana". Journal of the Royal Geographical Society of London. Vol 10. PP 1-64.
- Wagner, M. (1856). "Travels in Persia, Georgia and Koordistan", With Shetches of the Cossacks and the Cossacks. Vol III. London: Pablshers Hurst and Blackett.